

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”**

**REFERATUL CREAȚIEI (FAC 1-3) ÎN
INTERPRETAREA RABINICĂ ȘI PATRISTICĂ**

– TEZĂ DE DOCTORAT –

REZUMAT

**COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:
Pr. Prof. Univ. Dr. IOAN CHIRILĂ**

**DOCTORAND:
MĂRGINEAN CĂLIN**

**CLUJ-NAPOCA
2017**

CUPRINS

LISTA DE ABREVIERI.....	4
INTRODUCERE	5
I. RECEPTAREA CĂRȚII FACERII ÎN SCRIERILE UNOR RABINI ȘI PĂRINȚI.....	10
1. Cartea Facerii în comentariile rabinice	10
1.1. Viziunea lui Filon din Alexandria.....	10
1.2. Viziunea rabinului Solomon den Isac (Rași)	15
1.3. Viziunea rabinului Moise ben Maimon (Maimonide sau Ramban).....	17
2. Direcții exegetice patristice la <i>Cartea Facerii</i>	21
2.1. Sfântul Vasilie cel Mare și Hexaameronul	21
2.2. Sfântul Grigorie de Nyssa și crearea omului	24
2.3. Sfântul Ioan Gură de Aur și comentariul său la Facere	26
2.4. Sfântul Ambrozie al Mediolanului. Hexaameronul și Raiul.....	29
II. NARAȚIUNEA CREAȚIEI – ABORDARE EXEGETICĂ	34
1. Modalități de valorificare a stucturii verbale în exegeza referatului creației.....	34
2. Prologul creației (Fac 1,1-2)	41
3. Cele șapte zile ale creației.....	61
3.1. „Zi una” – crearea luminii (Fac 1,3-5).....	61
3.2. Ziua a doua – crearea tăriei (Fac 1,6-8).....	68
3.3. Ziua a treia – despărțirea apelor și rodnicia pământului (Fac 1,9-13).....	73
3.4. Ziua a patra – crearea luminătorilor (Fac 1,14-19).....	78
3.5. Ziua a cincea – crearea peștilor și păsărilor (Fac 1,20-23).....	83
3.6. Ziua a șasea – crearea animalelor (Fac 1,24-25)	88
3.7. Ziua a șaptea – odihna creatorului (Fac 2,1-3).....	90
4. Antropogeneza explicită (Fac 1,26-28; 2,7-8)	96
5. Pronia lui Dumnezeu (Fac 1,28-31).....	120
6. Grădina Edenului (Fac 2,8-17).....	124
6.1. Pomul vieții și pomul cunoștinței binelui și răului (Fac 2,8-9)	126
6.2. Râul cu patru brațe (Fac 2,10-14).....	132
6.3. Păzirea grădinii și a poruncii (Fac 2,15-17).....	141
7. Crearea Evei (Fac 2,18-25).....	147
8. Sofistica șarpelui (Fac 3,1-7)	158
9. Dialogul lui Dumnezeu cu oamenii după cădere (Fac 3,8-13)	167
10. Consecințele neascultării (Fac 3,14-24).....	172

10.1.	Blestemarea șarpelui (Fac 3,14-15)	172
10.2.	Pedeapsa Evei (Fac 3,16)	177
10.3.	Pedeapsa lui Adam (Fac 3,17-19).....	180
10.4.	Numirea Evei și veșmilele de piele (Fac 3,20-21).....	183
10.5.	Plecarea lui Adam și a Evei din Grădina Edenului (Fac 3,22-24).....	186
III. SPECIFICITATEA INTERPRETĂRII RABINICE ȘI PATRISTICE A REFERATULUI CREAȚIEI		190
1.	Particularitatea rabinică a înțelegerii creației.....	190
1.1.	Filon	190
1.2.	Rași.....	195
1.3.	Maimonide	198
2.	Valorificarea exegezei patristice în problematicile actuale privitoare la trupul omului	204
CONCLUZII		213
BIBLIOGRAFIA		215

Cuvinte-cheie: tradiție rabinică, Părinții Bisericii, referatul creației, interpretare, verb, antropogeneză, cădere, Rai, zilele creației

Cartea Facerii a suscitât atenția interpreților Sfintei Scripturi încă din antichitate. Toți au fost preocupați de începutul lumii și implicit de antropogeneză. Fără o înțelegere corectă a referatului creației este imposibil să identifici ținta înspre care se îndreaptă omul, dar și creatura. Din acest motiv cei mai titrați specialiști în exegeza textului sfânt au încercat să deslușească lucrarea tainică a lui Dumnezeu prin care a adus din neființă la ființă lumea, starea primordială a omului, căderea lui din starea de har și modul în care această realitate a influențat viața lor și a urmașilor lor. Reflecțiile și concluziile la care au ajuns ne-au fost transmise prin intermediul operelor lor care în mare parte sunt traduse și în limba română.

Lecturarea unor astfel de scrieri m-au determinat să îmi doresc să aprofundez această temă și să realizez sub îndrumarea părintelui Ioan Chirilă un proiect doctoral de cercetare. Inițial am considerat că viziunea patristică ar fi suficientă însă treptat am ajuns să înțeleg că pentru a percepe într-o perspectivă holistică misterul creației este necesar să fac apel și la scrieri din tradiția iudaică. Astfel am început să mă familiarizez cu modul în care rabinii se raportează la aceste evenimente unice în istoria omenirii, episoade ce au marcat profund umanitatea.

La recomandarea părintelui îndrumător am hotărât să ne concentrăm atenția doar asupra câtorva exegeți care se individualizează prin modul lor de interpretare. Astfel că primul dintre autorii evrei la care facem referire în teza noastră este Filon din Alexandria. Acesta a trăit la începutul primului mileniu creștin și a fost precursorul interpretării alegorice care ulterior avea să fie asumată și de către scriitorii creștini care au studiat sau au predat la școala din Alexandria. Opera asupra căreia ne-am concentrat atenția este comentariul său alegoric la textele din cartea Facerii care preced primul capitol. Reflecțiile sale despre om și modul în care abordează pasajele scripturistice prin metoda alegorică îl individualizează în întreaga tradiție iudaică, niciunul dintre predecesorii săi nu s-au ridicat la nivelul său de înțelegere a referatului genezei.

Cel de-al doilea autor iudeu pe care îl vom folosi este Rași, unul din rabinii care au influențat semnificativ interpretarea iudaică în Evul Mediu. Comentariul său la Tora este unul din cel mai cunoscut în mediul iudaic și autorii care i-au succedat aveau să se raporteze destul de des la ideile promovate de el, chiar dacă acestea sunt mai multe niște scoli în care adeseori se face referire la Talmud și midrașe.

Cel de-al treilea și ultimul reprezentant al tradiției interpretative iudaice asupra căruia ne vom îndrepta atenția este Maimonide, cunoscut și sub acronimul de Ramban. Acesta a realizat o exegeză inedită care a revoluționat exegeza tradițională iudaică. Interpretarea sa critică a fost receptată cu scepticism de către contemporani, însă nu și de către succesorii săi. Asemeni lui Filon, acesta este unul dintre cei mai îndrăzneți interpreți care a realizat și el un comentariu integral la cărțile Torei asemeni lui Rași.

Am realizat o selecție și în cadrul scrierilor patristice care analizează referatul creației. Primul asupra căruia ne-am oprit este Sfântul Vasile cel Mare renumit pentru exegeza sa echilibrată în care prima aspectul literal al textului Sfintei Scripturi. Opera sa de căpătâi pe care am folosit-o în cercetarea noastră este *Hexaameronul*, însă ne-am inspirat și din ale două scrieri *Despre obârșia omului* și din *Omilia despre Rai*. O deschidere patristică interesantă asupra căreia am reflectat în lucrarea de doctorat a fost constituită de interpretarea Sfântului Grigorie de Nyssa, fratele după trup al Sfântului Vasile, care este renumit pentru exegeza sa mistică și alegorică. Operele folosite în exercițiul nostru exegetic au fost: *Facerea Omului* și *Cuvânt apologetic la Hexaameron*. Pentru a întregi această paletă interpretativă am făcut apel la *Omiliile la Facere* redactate de Sfântul Ioan Gură de Aur. Dimensiunea formativă a exegezei sale avea să ofere o deschidere evidentă între asumarea contemporană a referatului creației. Și nu în ultimul rând am dorit să folosim și un autor din Apus pentru a întregi exegeza noastră. Deși inițial am optat spre Fericitul Augustin, am considerat că interpretarea realizată de Sfântul Ambrozie cel Mare este mult mai adecvată pentru împlinirea scopului nostru. Scrierile ambroziene la care am făcut apel sunt *Omiliile la Hexaameron* și *Omiliile despre Rai*.

Abordarea comparativă a acestor două tradiții a conferit tezei noastre unicitate în spațiul de cercetare românesc. Dacă am fi dezvoltat teza doar pe tradiția creștină nu am fi adus un aport consistent în literatura noastră de specialitate, deoarece cu câțiva ani în urmă a fost tradusă o scriere a ieromonahului Serafim Rose care mixează opiniile părinților în încercarea sa de a oferi un răspuns ortodox teoriei evoluționiste care fusese asumată sub o anumită formă de către câțiva teologi din Grecia. Ca atare, abordarea noastră se individualizează în spațiul biblic românesc prin abordarea variată a referatului creației atât în ceea ce privește tradițiile la care facem apel (iudaică și creștină), cât și modul diferit de interpretare (alegoric, mistic, literal, critic, duhovniceasc, pastoral etc.). În literatura noastră acest demers este unic. Nu există nicio cercetare mai extinsă care să abordeze referatul creație din perspectivă rabinică și patristică. De

altfel, exceptându-l pe Filon, ceilalți doi autori nu sunt prea cunoscuți în mediul nostru, fapt pentru care a fost necesar să facem apel la operele lor în limba engleză.

Menționăm faptul că în literatura noastră s-au făcut câteva încercări de analiză a scrierilor patristice amintite, însă în cea mai mare parte aceste opere au fost analizate individual, cu mici excepții. O atenție mai aparte a fost oferită operei lui Filon. Părintele Ioan Chirilă i-a dedicat pe lângă două volume și câteva studii în care precizează specificitatea interpretării lui Filon și realizează o apropiere vădită de gândirea părinților în special prin învățătura lui despre Logos. În ceea ce ne privește, scrierile părintelui ne sunt de un real folos pentru înțelegerea exegezei filoniene la referatul creației.

În spațiul internațional, așa după cum era de așteptat s-a scris mult pe această temă a creației, însă cercetările bibliștilor nu au vizat o analiză comparată și complementară după modelul pe care noi îl propunem. Singura scriere care își propune să realizeze un astfel de demers a fost scrisă de către Emmanouela Grypeou și Helen Spurling. Autoarele acestei cărți și-au propus să prezinte modul în care este receptată cartea Facerii în exegeza iudaică și creștină a antichității târzii. Sursele folosite de aceste cercetătoare sunt însă diferite de cele utilizate de noi. Ele sunt focusate în general pe Talmud și midrașe, iar în ceea ce-i privește pe autorii creștini, îndeosebi părinții capadocieni și pe Ioan Gură de Aur, opiniile acestora sunt extrem de rar amintite. Având în vedere perioada luată ca reper de către autoarele cărții, este de la sine înțeles că Filon care a trăit în primul mileniu creștin și cei doi rabini din Evul Mediu nu sunt folosiți. Așadar putem afirma că lucrarea poate avea un grad de noutate și pentru mediul occidental.

Ca metode de cercetare, în demersul nostru vom face apel la exegeza diacronică sau istorico-critică, folosindu-ne de elementele științifice ale acesteia. În primul rând, uzitând de dimensiunea istorică a acestei metode, vom interpreta textul biblic în dimensiunea sa istorică, ținând cont de contextul și de condițiile sociale, politice, religioase, culturale și lingvistice în care a fost redactat textul supus analizei. Apoi, folosind metoda exegezei istorico-critice, vom face o interpretare critică a textului, încercând să analizăm cât mai obiectiv sintagmele și frazele analizate.

În analiza exegetică, vom asuma, după cum este și firesc pentru un cercetător din mediul ortodox, rigorile de interpretare folosite de Răsăritul creștin. După interpretarea exegetică istorico-critică a textului, vom încerca să identificăm perspectiva duhovnicească care transpare din textele analizate, dimensiune care este regăsită cu precădere în scrierile patristice. Pe lângă

rigorile exegetice răsăritene, vom face apel și la interpretările iudaice referitoare la textele abordate, deoarece ținând cont de faptul că evreii au fost primii destinatari ai textelor scripturistice în general, și ai cărții Facerii în special, nu putem să neglijăm aportul pe care aceștia și l-au adus la îmbogățirea înțelegerii textului scripturistic prin interpretările și explicațiile oferite din perspectiva tradiției iudaice.

Teza noastră de doctorat va fi structurată în trei capitole. Primul dintre acestea (*Receptarea cărții Facerii în scrierile unor rabini și părinți*) este menit să introducă pe cititor în biografia autorilor pe care îi folosim cu precădere în abordarea noastră exegetică: Filon, Rași, Maimonide, Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Grigorie de Nyssa, Sfântul Ioan Gură de Aur și Sfântul Ambrozio cel Mare. După ce am expus principalele evenimente din viața lor, am prezentat activitatea lor scriitoricească și am descris operele pe care le uzităm în teza.

În cel de-al doilea capitol al lucrării (*Narațiunea creației – abordare exegetică*), care de altfel este și cel mai extins am analizat din punct de vedere exegetic principalele evenimente din cadrul referatului creației: prologul creației, cele șapte zile ale creației, antropogeneza, pronia lui Dumnezeu, gradina Edenului, socistica șarpelui, dialogul oamenilor cu Dumnezeu imediat după cădere, consecințele neascultării și ieșirea oamenilor din Eden. În cadrul demersului nostru am expus pozițiile interpreților menționați în cadrul unui exercițiu exegetic care a uzitat instrumentarul critic de interpretare. Un element de noutate a fost constituit de analiza structurii verbale a referatului creației. În primul subcapitol al acestei secțiuni am subliniat modul în care acest procedeu exegetic poate fi valorificat pe parcursul interpretării. În notele de subsol, am valorificat pe lângă aportul altor părinți și scriitori creștini consacrați (Origen, Sf. Atanasie cel Mare, Sf. Maxim Mărturisitorul) și contribuția pe care cercetătorii români au adus-o la elucidare acestor texte din cartea Facerii.

În cel de-al treilea capitol (*Specificitatea interpretării rabinice și patristice a referatului creației*) am încercat să scoatem în evidență mai întâi aportul pe care cei trei rabini l-au adus în elucidare unor problematici din referatul creației. În privința părinților am optat pentru o analiză mai specială în care am indicat modalitatea prin care discursul patristic poate să ofere cadrele necesare pentru înțelegerea și implicit soluționarea unei problematici care implică trupul uman.

În cadrul concluziilor am realizat o scurtă analiză asupra modului în care cele două tradiții contribuie la elucidarea unor problematici din referatul creației subliniind totodată și elementele care-i individualizează și cele care îi unesc.

În urma demersului nostru de cercetare au ajuns la momentul în care este necesar să expunem câteva concluzii care să releve maniera în care ne-am atins obiectivele propuse în cercetarea noastră.

Așa după cum era de așteptat fiecare tradiție interpretativă are specificitatea ei. Atât iudeii, cât și creștinii optează pentru o exegeză care să le scoată cât mai bine în evidență atât învățătura de credință, cât și modul lor de asumare a textului sfânt. Chiar dacă utilizează alegoria, atât Filon, cât și Sfântul Grigorie de Nyssa (și Origen care este menționat în notele de subsol) nu ies din cadrele gândirii și viețuirii specifice comunității din care fac parte. Deși se slujesc de aceeași metodă, finalitatea demersului lor este diferită. Când folosesc alegoria, scriitorii creștini fac trimitere de cele mai multe ori la Hristos și la Biserică.

Chiar și atunci când se face referire la anumite aspecte care-l privesc pe om și manifestarea sa trupească, sistemul doctrinar al fiecăruia impune o anumită specificitate. Să ne amintim de faptul că Filon consideră că referatul creației menționează crearea și facerea a două tipuri de oameni, unul după chipul Ziditorul, iar celălalt din țărână. Această idee îi influențează tot demersul său alegoric.

Elementul dogmatic este mult mai prezent în scrierile celorlalți doi rabini, decât în abordarea lui Filon care avea un alt scop. Aceștia au poziții diametral opuse față de cele preferate de Părinți în special la două texte: Fac 1,1-2, Fac 1,26-27 și Fac 3,15. Este foarte probabil ca interpretarea lor să fie influențată de opțiunea creștinilor de a interpreta trinitar primele două texte. În primul caz autorii creștini identifică în numele Elohim și în ruah Elohim pe două dintre persoanele Sfintei Treimi. În privința pronumelui personal folosit în Fac 1,26 care certifică sfatul intratrinitar, Părinții nu au ezități în a puncta prezența celor trei Persoane ale Sfintei Treimi la crearea omului. Iar în ultimul caz, niciun părinte nu trece cu vederea trimiterea explicită la Răscumpărătorul nostru, la Iisus Hristos.

Rabinii în schimb, nu lasă loc de nicio interpretare trinitară în exegeza lor. Ei afirmă în cazul textului de la Fac 1,26 că Dumnezeu se sfătuiește fie cu îngerii Săi, fie cu pământul cu care dialogase în zile anterioare. Aici rabinii susține că interpretarea lor este corectă fiindcă omul este făcut atât după chipul lui Dumnezeu, cât și după chipul pământului, fiindcă după cum vom vedea în Fac 2,7-8, omul este plămădit din țărână. În cazul Protoevangheliei nici nu se pune în calcul o interpretare mesianică. Textul se mărginește la Eva și la urmașii ei în general, fără a particulariza pe cineva anume.

Așadar, nu este cazul să ne așteptăm din partea rabinilor la o interpretare care să consune cu interpretarea părinților atunci când se are în vedere un text mesianic sau unul cu valență trinitară. Asemănările de viziuni pot fi identificate însă în alte zone după cum am subliniat pe parcursul lucrării. În textul tezei, dar mai cu seamă în notele de subsol am indicat într-un mod vizibil interpretările care aparțin celor două tradiții și care sunt pe aceeași direcție de înțelegere. În general aceste asemănări sunt mult mai prezente acolo unde se are în vedere compaterea unei învățături care lezează sistemul doctrinar al credinței fiecărui interpret. Când cineva pune la îndoială atotputernicia lui Dumnezeu în actul creației, când cineva afirmă că lumea a fost creată dintr-o materie preexistentă, când se aduce un afront chipului lui Dumnezeu în om, contraargumentele sunt extrem de asemănătoare.

Prin urmare, abordarea celor două tradiții (iudaică și creștină) într-un demers de înțelegere a unui text scripturistic este benefică. Aceasta ne ajută să înțelegem mesajul biblic într-o manieră plenară, ne evidențiază specificitatea doctrinară și pregătirea teologică a fiecărui interpret, ne arată asemănările și deosebirile de interpretare și ne pot consolida opiniile mai ales atunci când aceste interpretări consună.

Acest demers realizat în cadrul cercetării noastre poate să constituie și pentru alți cercetători un model de abordare a textului sfânt. Acest tip de analiză poate să fie aplicat și la alte episoade sau texte din Vechiul Testament. În acest mod vom aduce în atenția cititorilor și tradiția iudaică care are o importanță semnificativă în înțelegerea modului în care un text scripturistic este asumat de comunitatea primilor lui destinatari. Suplimentar credem că în contextul cercetării actuale este mult mai indicat să ne apropiem de interpretarea iudaică cu care avem mult mai multe lucruri în comun decât cu interpretarea istorico critică.

BIBLIOGRAFIA

I. Ediții ale Sfintei Scripturi

- *Sfânta Scriptură Hebraica Stuttgartensia*, ed. Karl Elliger și Wilhelm Rudolph (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1987).
- *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta SEPTUAGINTA*, ed Alfred Rahlfs (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935).
- *Sfânta Scriptură adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament – 1688*, ediția Sfântului Sinod (București: EIBMO, 1997).
- *Sfânta Scriptură adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament* (București, Fundația pentru literatură și artă *Regele Carol II*, 1936).
- *Sfânta Scriptură sau Sfânta Scriptură*, ediția Sfântului Sinod (București: EIBMO, 2010).

II. Dicționare, lexicoane, enciclopedii, gramatici, manuale de teologie și ghiduri bibliografice

- BAKER, Warren, *The Complete Word Study Dictionary: Old Testament* (Chattanooga: AMG Publishers, 2003).
- BLAIKLOCK, Edward și HARRISON, Roland, *The New International Dictionary of Biblical Archaeology* (Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1983).
- BOTTERWECK, Johannes și RINGGREN, Helmer, *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 5, ed. David. E. Green (Grand Rapids: W. B. Eerdmans Publishing Co., 1986).
- CHIRILĂ, Ioan, Paula BUD și Stelian PAȘCA-TUȘA, *Vechiul Testament în scrierile bibliștilor români: ghid bibliografic* (Cluj-Napoca: Eikon/Școala Ardeleană, 2014).
- *Dicționar Enciclopedic Român* (București: Politică, 1965).
- DOUGLAS, J. D. et al., *Dicționar biblic*, ed. Liviu Pop și John Tipei (Oradea: Cartea creștină, 1995).
- DOUGLAS, J. D. și TENNEY, Merrill C., *New International Bible Dictionary* (Michigan: Zondervan Publishing House, 1981).
- FREEDMAN, David N., *AYBC*, vol. 2-6 (New York: Doubleday, 1996).
- KOHLENBERGER, John și SWANSON, James, *The Hebrew English Concordance to the Old Testament with the New International Version* (Michigan: Zondervan Grand Rapids, 1998).
- SAKENFELD, Katharine et al., *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, vol. 4 (Nashville: Abingdon Press, 2008).
- STRONG, James, *The Exhaustive Concordance of the Bible: Showing Every Word of the Test of the Common English Version of the Canonical Books, and Every Occurrence of Each Word in Regular Order* (Ontario: Woodside Bible Fellowship, 1996).

- SWANSON, James, *Dictionary of Biblical Languages With Semantic Domains: Hebrew (Old Testament)* (Oak Harbor: Logos Research Systems, 1997).
- VILLER, Marcel et al., *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique*, vol 11 (Paris: Beauchesne, 1981).

III. Resurse iudaice

- AGUS, Jacob B., *Dialogue and Tradition: The Response of Judaism to the Major Challenges of the Contemporary World* (London: Abelard-Schuman, 1971), 27.
- BEBE, Pauline, *Dicționar. Femeile și iudaismul*, ed. Janina Ianoși (București: Hasefer, 2002).
- BEN MAIMON, Moise, *The complete restatement of the oral law (Mishneh Torah)* (Jerusalem: Mechon Mamre, 2011).
- COHEN, Abraham, *Talmudul*, ed. C. Litman (București: Hasefer, 2002).
- COHN-SHERBOK, Dan, *Medieval Jewish Philosophy: An Introduction* (London/New York: Routledge, 1996), 33.
- FLAVIUS, Josephus, *Antichități iudaice*, ed. Ion Acsan (București: Hasefer, 2002).
- GUTTMANN, Julius, *Philosophies of Judaism* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1964), 26.
- HALBERTAL, Moshe, *Maimonides: Life and Thought* (Princeton University Press, 2013), 56.
- HARTMAN, David, *Maimonides: Torah and Philosophic Quest* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1976), 45.
- HESCHEL, Abraham, *Joshua Maimonides: The Life and Times of a Medieval Jewish Thinker* (New York: Farrar Strauss, 1982), 149.
- KELLNER, Menachem, *Dogma in Medieval Jewish Thought* (London: Oxford University Press, 1986), 83.
- KRAEMER, Joel L., *Maimonides: The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds* (New York: Doubleday, 2008), 230.
- LEAMAN, Daniel H. et al., *History of Jewish Philosophy* (London/New York: Routledge, 2003), 239.
- PHILON DIN ALEXANDRIA, „Viața lui Moise,” trad. Smaranda Bădiliță AB 1-3 (1999): 102-104.
- PHILON DIN ALEXANDRIA, *Comentariu alegoric al legilor sfinte după lucrarea de șase zile*, trad. Zenaida A. Luca (București: Paideia, 2002), 22.
- PHILON D'ALEXANDRIE. *De Abrahamo*, trad. Jean Gorez (Paris: du Cerf, 1966).
- PHILON D'ALEXANDRIE. *De Decalogo*, trad. Jean Gorez (Paris: du Cerf, 1976).
- RAMBAN, *The Torah with Ramban's commentary translated, annotated, and elucidated. Bereishis*, vol 1, trad. Yaakov Blinder și Yoseph Kamenetsky (Mesorah Pubns Ltd, 2004).
- RASHI, *The Torah with Rashi's commentary translated, annotated, and elucidated. Genesis*, vol 1, ed. Yaakov Blinder (Mesorah Pubns Ltd, 1999).
- SARNA, Nahum M., *Genesis în The JPS Commentary* (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1989).
- SCHÜRER, Emil, *The History of the Jewish People in the Age of Christ* (Edinburgh: Clark, 1987), 231.

- SHAPIRO, Marc B., *Studies in Maimonides and His Interpreters* (Scranton: University of Scranton Press, 2008), 82-3.
- SKOLNIK, Fred et al., *Encyclopaedia judaica*, vol. 16 (Farmington Hills: Keter Publishing House, 2007).
- SOLOMON, Norman, *The Talmud. A selection* (London: Penguin classics, 2009).
- STROUMSA, Sarah, *Maimonides in His World: Portrait of a Mediterranean Thinker* (Princeton University Press, 2009), 178.
- TELUSHKIN, Joseph, *Jewish Literacy* (New York: William Morrow and Co., 1991).
- *The Babylonian Talmud. A Translation and Commentary. Tractate Abadiah Zarah*, vol. 8, ed. Jacob Neusner (Peabody: Hendrickson Publishers, Inc., 2005).
- WIESEL, Elie, *Rashi*, trad. Catherine Temerson (New York: Schocken Books, 2009), 21.
- WIGODER, Geoffrey et al., *Enciclopedia Iudaismului*, ed. Radu Lupan și George Weiner (București: Hasefer, 2006).
- Yaacov Dovid SHULMAN, *Rashi: The Story of rabbi Shlomo Yitzchaki* (New York: C.I.S. Publishers, 1993).

IV. Resurse patristice

- AMBOZIE CEL MARE, „Despre rai,” în *PSB* 52, ed. Teodor Bodogae et al. (București: EIBMO, 2007), 59-114.
- AMBOZIE CEL MARE, „Hexaameron,” în *PSB* 52, ed. Teodor Bodogae et al. (București: EIBMO, 2007), 23-58.
- AUGUSTIN, *Despre geneză în sens literal*, ed. Iulian Popescu (București: Minerva, 2008), 560 p.
- *Biblia Patristica*, Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique, 5. vol. (Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1986-1991).
- BÎRZU, Vasile, „Cerul și cosmosul în „Hexaameronul” Sfântului Vasile cel Mare,” *RT* 4 (2009): 128-172.
- BOLOCAN, Carmen-Maria, „Teaching methods classified according to the logical approach which induces learning, identified in The Hexaameron of Saint Basil the Great,” *AȘUIT* XIV (2009): 103-116.
- BORCA, Vasile, „Măreția creației denotă atotînțelepciunea Creatorului – extrase și comentarii pe marginea Hexaameronului Sfântului Vasile cel Mare,” în *Anul comemorativ – omagial al Sfântului Vasile cel Mare și Sfinților Capadocieni*, ed. Paul Adrian (Baia Mare: Universității de Nord, 2009): 323-352.
- GRIGORIE DE NYSSA, „Cuvânt apologetic la Hexaameron,” în *PSB* 30, ed. Dumitru Bodogae (București: EIBMO, 1998), 92-128.
- IOAN GURĂ DE AUR, *Dascălul pocăinței – omilii și cuvântări. Cuvânt de ce pomul acela se numea pomul cunoștinței binelui și răului?*, ed. Irineu Slătineanu (Râmnicul Vâlcea: Sfânta Episcopie, 1996), 33-44.
- IOAN GURĂ DE AUR, *Nestemate ale literaturii patristice. Omilii despre Rai și Scripturi*, ed. Victor Manolache (București: Bizantină, 2006) 9-25.
- ISVORANU, Alexandru, „Creația și începuturile omenirii în primele omilii la Facere ale Sfântului Ioan Gură de Aur,” *AUCT* VIII 11 (2003): 206-225.
- LOUTH, Andrew, *Genesis 1-11*, în *Ancient Christian Commentary on Scripture* 1 (Illinois: InterVarsity Press, 2001).

- MAXIM MĂRTURISITORUL, „Răspunsuri către Talasie. Deosebirea între pomul vieții și pomul cunoștinții binelui și răului,” în *Filocalia* 3, ed. Dumitru Stăniloae (București: Humanitas, 2009), 145-147
- MAXIM MĂRTURISITORUL, „Răspunsuri către Talasie. Despre blestemul lui Adam,” în *Filocalia* 3, ed. Dumitru Stăniloae (București: Harisma, 1994), 51-54.
- NICHITA STITHATUL, „Vederea duhovnicească a raiului,” în *Filocalia* 6, ed. Dumitru Stăniloae (București: EIBMO, 1977), 355-389.
- ORIGEN, „Omilii la Cartea Facerii,” în *PSB* 6, ed. Teodor Bodogae et al. (București: EIBMO, 1981), 36-48.
- ORIGEN, *Omilii, comentarii și adnotări la Geneză*, ed. Adrian Muraru (Iași: Polirom, 2006), 672 p.
- SIMEON NOUL TEOLOG, „Cuvântări morale. Despre căderea și alungarea lui Adam din Rai,” în *Filocalia* 6, ed. Dumitru Stăniloae (București: EIBMO, 1977), 126-131.
- SIMEON NOUL TEOLOG, „Cuvântări morale. Puțină învățătură despre fire, privind creația lumii și zidirea lui Adam,” în *Filocalia* 6, ed. Dumitru Stăniloae (București: EIBMO, 1977), 121-126.
- USCA, Ioan Sorin, „Comentariu la Cartea Facerii (I),” *AB* 10-12 (1994): 77-106.
- USCA, Ioan Sorin, *Vechiul Testament în tâlcuirea Sfinților Părinți. I Facerea*, Ed. Christiana, București, 2002.
- VASILE CEL MARE, „Omilii la Hexaemeron,” în *PSB* 17, ed. Dumitru Fecioru (București: EIBMO, 1986), 69-180.
- VASILE CEL MARE, *Omilii la facerea omului; Omilie despre Rai*, ed. Lavrentie Carp (Iași: Doxologia, 2010), 100 p.

V. Comentarii biblice

- SPEISER, E. A., *Genesis: Introduction, translation and note*, în *The Anchor Yale Bible* (London: Yale University Press, 2008).
- MURPHY, J. G., *A critical and exegetical commentary on the Book of Genesis* (Edinburgh: T&T Clark, 1863).
- WESTERMANN, Claus, *Genesis 1-11*, în *A Continental Commentary* (Minneapolis: Fortress Press, 1994).
- WENHAM, G. J., *Genesis 1-15*, în *WBC* 1 (Dallas: Word Inc., 2002).

VI. Cărți și studii de specialitate

- ABRUDAN, Dumitru, „Aspecte ale antropologiei Vechiului Testament,” *ST* 3-4 (1978): 264-270.
- ABRUDAN, Dumitru, „Filon din Alexandria și însemnătatea sa pentru exegeza biblică vechitestamentară,” *MA* 3-4 (1985): 186-194.
- APOSTOLACHE, Ioniță, „Antropologia Vechiului Testament – scurte considerații biblico-patristice,” *MO* 5-8 (2011): 171-191.
- BABA, Teodor, „Referatul biblic asupra creației și implicațiile lui în actualitate,” *Teologia* 1-2 (1998): 99-104.

- BADILITA, Smaranda, „Semnificația simbolică a Egiptului în opera lui Philon din Alexandria,” ed. Simona Goicu, *AB* 7-9 (1999): 29-38.
- BAILEY, J. A. „Initiation and the Primal Woman in Gilgamesh and Gen 2–3,” *JBL* 89 (1970) 137-50.
- BASARAB, Mircea, „Înnoirea omului în concepția ortodoxă,” *MB* 1-2 (1984): 36-46.
- BEESTON, A. F. L. „One Flesh,” *VT* 36 (1986): 115–17.
- BOLOZAN, Daniela, „Femeia în referatul creației – elemente de antropologie,” *ST* 3 (2010): 81-100.
- BORCA, Vasile, „Antropogeneza în lumina referatului biblic al Facerii,” *OM* 6 (2001): 97-103.
- BORCA, Vasile, „Antropologia creștină sau revalorificarea și redimensionarea maximă a umanului,” în *Grai maramureșean și mărturie ortodoxă* (Baia Mare: Episcopiei Ortodoxe, 2001), 143-156.
- BORCA, Vasile, „Autonomia omului – destrămarea umanului,” în *Biblie și misiune creștină: popas aniversar Pr. Prof. Dumitru Abrudan* (Sibiu: Universității „Lucian Blaga”, 2010), 559-567.
- BORCA, Vasile, „Autonomie, idolatrie, desacralizare: tendințe și consecințe în degradarea umanului,” *OM* 6 (2001): 156-164 / *Millennium* 4 (2001): 3-7.
- BORCA, Vasile, „Caracterul teonomic al antropologiei umane,” în *Teologie Ortodoxă în destinul românesc – Omagiu Părintelui Profesor Ilie Moldovan la 80 de ani* (Sibiu: Andreiană, 2008), 443-456.
- BORCA, Vasile, „Câteva considerații generale de antropologie creștină,” *BȘUBM* (1996): 56-61.
- BORCA, Vasile, „Câteva repere de remarcat și valorificat în universul ființei umane,” în *Omagiu profesorului septagenar Victor Iancu* (Cluj-Napoca: Risoprint, 2006), 511-523 / *Omagiu profesorului Nicolae Dură la 60 de ani*”, ed. Teodosie Petrescu (Constanța: Arhiepiscopiei Tomisului, 2006), 421-425.
- BORCA, Vasile, „Câteva repere și precizări introductive asupra antropologiei biblice,” *OM* 7 (2002): 90-96.
- BORCA, Vasile, „Creația – darul lui Dumnezeu oferit omului spre progres și înnoțire, nu exploatare și abandonare!,” în *Cosmosul între frumos și apocaliptic – un recurs etic asupra ecologiei* (Alba Iulia: Ed. Reîntregirea, 2007), 633-650 / *OM* 12 (2007): 93-118.
- BORCA, Vasile, „Deicid, homicid și suicid – o tripla și abominabilă crimă, comisă de omul secularizat și desacralizat,” *OM* 11 (2006): 228-245.
- BORCA, Vasile, „Demnitate și responsabilitate – parametrii esențiali ai ontologiei umane,” în *Lumea – dar divin și responsabilitatea umană* (Sighetu-Marmației: Episcopiei Maramureșului și Sătmăruului, 2009), 56-87.
- BORCA, Vasile, „Lumea și natura în concepția biblică veche testamentară. Responsabilitatea omului pentru desăvârșirea creației,” *OM* 3 (1998): 108-131.
- BORCA, Vasile, „Lumea și natura în concepția biblică veche-testamentară. Responsabilitatea omului pentru desăvârșirea creației,” *OM* 3 (1998): 108-131 / *RT* 4 (1998): 73-94.
- BORCA, Vasile, „Plenitudinea umanului în relație cu divinul,” *BȘUBM* (1993): 93-105.
- BORCA, Vasile, „Problema omului în actualitate,” *OM* 5 (2000): 56-66.
- BORCA, Vasile, „Problema originii omului,” *OM* 5 (2000): 77-86.
- BORCA, Vasile, „Quo vadis homine?,” *Millennium* 2 (2001): 54-56 / 3 (2001): 5-8.

- BORCA, Vasile, „Sinuciderea – un act de crasă lașitate și un păcat de neiertat,” *OM* 9 (2004): 105-117.
- BORCA, Vasile, „Teologia în slujba Bisericii și a edificării umanului,” *OM* 1 (1996): 79-85.
- BORCA, Vasile, „Zidirea sau ruinarea umanului prin cuvânt și imagine,” în *Biserica și Mass-media: complementaritate sau adversitate?*, ed. Paul Adrian (Baia Mare: Universității de Nord, 2008), 125-131.
- BORCA, Vasile, *Omul, încununarea operei de creație. Natura și destinul său în lumina Revelației biblice a Vechiului Testament* (teză de doctorat) (Baia Mare: Universității de Nord, 2007), 364 p.
- BORCA, Vasile, *Repererele autentice ale umanului* (Baia Mare: Universității de Nord, 2008), 125 p.
- BRUEGGEMANN, W. „Of the Same Flesh and Bone (Gen 2:23a),” *CBQ* 32 (1970): 532-42.
- BUDE, Ioan, „Antropologia Vechiului Testament,” *ST* 3 (1989): 26-39.
- BUDE, Ioan, „Vechiul Testament despre structura și frumusețea ființei umane,” *AB* 7-9 (1997): 78-82.
- CALCIU-DUMITREASA, Gheorghe, „Crearea lumii expusă în Hexaemeronul Sfântului Vasile cel Mare,” *O* 4 (1975): 633-641.
- CANTOR, Norman F., *Medieval History* (Toronto: Macmillan, 1969), 134.
- CÂRSTOIU, Justinian, „Temeiuri doctrinare privind nemurirea sufletului și practica mărturisirii păcatelor în Vechiul Testament,” *BOR* 7-12 (1997): 212-222.
- CHIRILĂ, Ioan, „Cuvânt înainte. Celălalt, alteritate sau aproapele, distincții terminologice, repere practice pentru o (posibilă) reformulare a discursului apologetic,” *AFTOC IX* (2005-2006): 7-12.
- CHIRILĂ, Ioan, „Cuvânt înainte. În căutarea înțelegerii unitare a creației sau despre o altfel de înțelegere a globalizării,” *AFTOC X* (2006-2007): 7-12.
- CHIRILĂ, Ioan, „Despre funcția tipică a chipurilor patriarhale ale Vechiului Testament în concepția lui Filon din Alexandria”, în *Orizonturi teologice* (Oradea: Universității Oradea, 2001), 26-35.
- CHIRILĂ, Ioan, „Despre Logos, creație și recreație,” *Studia TO* 2 (2008): 95-106.
- CHIRILĂ, Ioan, „Despre *theoria* și creație”, în *Bartolomeu Valeriu Anania. In Honorem* (Cluj-Napoca: Renașterea, 2001), 78-72.
- CHIRILĂ, Ioan, „Dinamica chipului în cadrul lucrării asemănării cu Dumnezeu,” *Studia TO* 1-2 (1999): 123-135.
- CHIRILĂ, Ioan, „Discontinuitățile existente între Teologie și Medicină, generate de problematica sufletului,” în *Medicii și Biserica*, ed. Mircea Gelu Buta (Cluj-Napoca: Renașterea, 2006), 14-23.
- CHIRILA, Ioan, „Elemente de antropologie biblică: persoană/subiect, sine și suflet,” *Studia TO* 1 (2009): 49-64.
- CHIRILĂ, Ioan, „Elemente de introducere in opera exegetică a lui Filon din Alexandria,” *Studia TO* 1-2 (2002): 3-18.
- CHIRILĂ, Ioan, „*Entheosis* – țelul creației ceruri noi și pământ nou (*II Pt* 3, 13; *Mt.* 19, 28: *la înnoirea lumii*),” *Studia B* 1 (2009): 3-10.
- CHIRILĂ, Ioan, „Olivier Clément – un teolog profund – noțiuni simple despre persoană,” (editorial), *RBT* 2 (2008): 3-12.

- CHIRILĂ, Ioan, „Omul – chip al lui Dumnezeu, în gândirea părinților capadocieni și în teologhisirea răsăriteană (încercare de precizare a conținutului unui concept antropologic),” *AFTOC XII* (2008-2009): 21-34.
- CHIRILĂ, Ioan, „Omul în perspectiva întâlnirii cruciforme dintre verticala transcendentului și orizontala imanentului. *Repere de antropologie creștin-ortodoxă*”, în *Repere patristice în dialogul dintre știință și teologie*, (în colab. cu Cristian Sonea și Ștefan Iloaie), ed. Adrian Lemeni (București: Basilica, 2009), 331-391.
- CHIRILĂ, Ioan, „Omul. Microcosmos și macrocosmos – prolegomene hermeneutice”, în *Biserică, Societate, Identitate – In Honorem Nicolae Bocșan* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 221-230.
- CHIRILĂ, Ioan, „Reconcilierea – ca descoperire a unității și unicității ființei umane în cadrul slujirii liturgice,” *Studia TCL* 1 (2002): 37-48.
- CHIRILĂ, Ioan, „The Exegetical Paradigm of Philo Judaeus on the Creation,” *AȘUIT XV* (2010): 35-48.
- CHIRILĂ, Ioan, *Fragmentarium exegetic filonian* (Cluj-Napoca: Limes, 2002).
- CHIRILĂ, Ioan, *Fragmentarium exegetic filonian II, Nomothetica – repere exegetice la Decalog* (Cluj-Napoca: Limes, 2003), 13.
- CHIRILĂ, Ioan, *Homo – deus* (Cluj-Napoca: Dacia, 1997), 144 p.
- CLINES, D. J. A. „The Tree of Knowledge and the Law of Yahweh,” *VT* 24 (1974): 8-14.
- CODRESCU, Răzvan, „Noul Adam și Noua Evă. O altă paradigmă a diviziunii sexuale,” *Tabor* 1 (2010): 64-66.
- COSTACHE, Doru, „Preliminarii la poemul biblic al făcerii: aspecte de hermeneutică eclesială (II),” *Tabor* 7 (2008): 49-70.
- DOGARU, Irineu Ion, „Scurtă analiză asupra antropologiei Vechiului Testament,” *MO* 1-4 (2011): 187-198.
- DRUGAS, Șerban, „Creație și eshatologie,” *RT* 2 (2008): 204-224.
- DULGHERU, Elena, „Hexaemeronul, iubirea lui Dumnezeu și fizica modernă,” *Tabor* 5 (2010): 60-63.
- FOH, S. T. „What Is the Woman’s Desire?” *WTJ* 37 (1974/75): 376-83.
- FRUNZA, Sandu, recenzie la Ioan Chirilă, *Fragmentarium exegetic filonian* (Cluj-Napoca: Limes, 2002), 174 p., *JSRI* 2(2002): 209.
- FULGA, N., „Despre cei dintâi oameni,” *BOR* 3 (1929): 228-230.
- GARBINI, G. „The Creation of Light in the First Chapter of Genesis,” *PWCJS* 5 (1971): 1-4.
- GRANT, A. M. „Adam and Ish: Man in the Old Testament,” *AusBR* 25 (1977): 2-11.
- JEMNA, Dănuț, „Incoruptibilitatea în Vechiul Testament. O analiză antropologică,” *Studia TO* 2 (2011).
- JEMNA, Dănuț, „Valențe antropologice ale Psalmului 81 în interpretarea Sf. Irineu de Lyon,” *CB* 1 (2011): 42-65.
- MANGIRU, B., „Cei dintâi oameni,” *BOR* 12 (1928): 1103-1105.
- MANOLACHE, Anca, „Femeia și integritatea creației,” *GB* 3-4 (1990): 68-71.
- MAZILESCU, Grigore, „Dimensiunea Pneumatologică a ființei umane, în lumina Vechiului și Noului Testament,” *ST* 3-4 (2002): 37-43.
- MIHALCESCU, I., „Nedumeriri și răspunsuri. Începutul lumii după Biblie și după știință,” *BOR* 5 (1925): 303-305.
- MILLARD, A. R. „The Etymology of Eden” *VT* 34 (1984): 103-6.

- MORARU, Eugen, „Creația și providența în lumina psalmului 103,” *MA* 3-4 (1984): 175-185.
- NEACSU, Vasile, „Politeia îngerilor și îndumnezeirea omului. Angelologie teologică și cosmologie în procesul spiritual de sfințire a ființei umane,” *RT* 1 (2008): 26-51.
- NEAGA, Nicolae, „Integritatea creației pe baza referatului biblic,” *MA* 4 (1986): 10-19.
- NEAGA, Nicolae, „Sentimentul vieții,” *MA* 3-4 (1983): 133-138.
- OANCEA, Constantin, „Concepția liturgică asupra creației și a destinului ei în Pentateuh,” în *„Ale Tale dintru ale Tale”. Liturghie – Pastorație – Mărturisire. Prinos de cinstire adus Î.P.S. dr. Laurențiu Streza la împlinirea vârstei de 60 de ani* (Sibiu: Andreiană, Sibiu, 2007), 209-218.
- OANCEA, Constantin, *Cartea Facerii – analiză morfologică, lexic și note critice la textul masoretic, capitolele 1-11* (Sibiu: Editura Universității Lucian Blaga), 176 p.
- ORLEANU-BÎRLĂDEANU, Calistrat, „Creațiunea după Biblie și tradițiunile popoarelor vechi,” *BOR* 3 (1903): 241-257 / 5 (1903): 496-513.
- PETCU, Liviu, „Căderea protopărinților în păcat – viziunea spiritualității ortodoxe,” *RT* 2 (2007): 109-151 / *AB* 4-6 (2007): 35-56.
- PETERCA, Vladimir, „Creația omului și probleme de antropologie biblică,” *CB* 1 (2011): 18-41.
- PETRESCU, Macedon, „Creația și providența în Cartea Psalmilor,” *MMS* 3 (1986): 76-82.
- POPA, Gheorghe, „Ordinea lumii și dezordinea ei. O perspectivă biblică și hermeneutică,” *AȘUIT* VI (2001): 121-136.
- POPOIU, Dumitru-Mitruț, „Paradisul: realitate terestră sau spațiu simbolic,” *O* 3-4 (2008): 187-210.
- Preda, Constantin, „Profetul și legiuitorul Moise în viziunea operei filoniene *De vita Moysis*”, în *Biblie și Teologie. Prinos de cinstire Părintelui Profesor Dr. Nicolae Neaga la împlinirea vârstei de 95 de ani* (Sibiu: Arhiepiscopiei ortodoxe române, 1997), pp. 127-142.
- PREDĂ, Constantin, „Profetul și legiuitorul Moise în viziunea operei filoniene *De vita Moysis*,” *RT* 2 (1997): 154-169.
- PRELIPCEANU, Vladimir, „Dumnezeu și lumea după Vechiul Testament în comparație cu concepțiile antice orientale,” *MMS* 1-2 (1957): 60-70.
- RUS, Remus, „Considerații asupra concepțiilor biblică și mesopotamiană despre Creație,” *GB* 6-9 (1980): 524-534.
- SEMEN, Petre, „Învățătura despre suflet în cărțile Vechiului Testament,” *ST* 9-10 (1977): 627-682.
- SEMEN, Petre, „Originea, sensul și valoarea vieții în gândirea iudaică și creștină,” *AȘUIT* IX (2004): 235-260.
- SOCOSAN, Alin, „Antropologie biblică sau evoluționism?,” *RT* 1 (2008): 331-343.
- SOCOSAN, Alin, „Unitatea și diversitatea creației în lumina surselor biblice și patristice,” *RT* 4 (2008): 259-280.
- STANCOVICI, Iosif, „Familia în referatul biblic despre Creație (I),” *AB* 7-9 (2010): 116-134.
- STANCOVICI, Iosif, „Familia în referatul biblic despre Creație (II),” *AB* 10-12 (2010): 84-113.
- TOFANA, Stelian, „Doctrina lui Filon din Alexandria în lumea iudaismului elenistic și interferențele ei cu creștinismul primar,” *AFTOC* III (1994-1996): 51-60.

- WATSON, P. „The Tree of Life,” *ResQ*23 (1980): 232-38.
- YOUNG, E. J. „The Days of Genesis,” *WTJ* 25 (1962/63): 1-34, 143-71.